

Marcin Strzelec
Jakub Jerzy Czarkowski

Klasyfikacje metod badawczych w penitencjarystyce

Classifications of research methods in the science of prison

Współczesne badania w obszarze penitencjarystyki wykazują coraz szerszy przedmiot zainteresowań. Prowadzi to do konieczności konstruowania nowych rozwiązań w obszarze badań. Penitencjarystyka jako dziedzina badań funkcjonująca na granicy nauk społecznych, humanistycznych i prawnych potrzebuje systematycznego namysłu nad kwestiami metod badań. Prezentowany artykuł jest propozycją w tym zakresie. Autorzy uwzględniają w nim zarówno tradycje naukowe, jak i potrzebę postępu w tym zakresie.

Słowa kluczowe: penitencjarystyka, badania, metody badań, filozofia badań, klasyfikacja.

Contemporary research in the field of penitentiary studies shows an ever wider subject of interest. This leads to the need to construct new solutions in the area of research. Penitentiary studies as a field of research operating on the border of social sciences, humanities and law, needs systematic reflection on the issues of research methods.

The presented article is a proposal in this regard. The authors take into account both the scientific tradition and the need for progress in this area.

Key words: penitentiary studies, research, research methods, research philosophy, classification.

Specyfika badań w obszarze penitencjarystyki

Badania naukowe to poznawanie świata we wszystkich jego zróżnicowanych przejawach, które zazwyczaj przebiega jako wieloetapowy, świadomy oraz celowy proces różnych zachowań i działań poznawczych. Są one prowadzone (lub powinny) zgodnie konkretnymi zasadami oraz procedurami badawczymi, aby otrzymane wyniki były pełne, ścisłe, rzetelne i adekwatne w relacji do zgłębianej rzeczywistości.

Penitencjarystyka jako dziedzina wiedzy zaliczana jest do nauk społecznych, czyli tych, które według *Słownika języka polskiego* zajmują się człowiekiem i społeczeństwem. Jest to między innymi socjologia, ekonomia polityczna, demografia, pedagogika, psychologia, prawo¹. Należy jednak pamiętać o głębokich związkach penitencjarystyki z naukami prawnymi. Trudno wyobrazić sobie oderwanie rozważań o karze i jej wykonywaniu od rozważań prawnych i nauk o prawie². Nauki społeczne bywają często łączone z naukami humanistycznymi, których przedmiotem badań jest człowiek jako istota społeczna i jego wytwory, np. język, literatura, sztuka, historia³. Nowoczesne społeczeństwo potrzebuje sprawnego, humanitarnego i skutecznego sposobu egzekwowania kar. Temat ten jest coraz częściej przedmiotem analiz i dociekań naukowych prowadzonych w sposób szczególny w obszarze penitencjarystyki⁴. Określenie ontologicznych podstaw penitencjarystyki jako nauki i dziedziny wiedzy zajmującej się problematyką funkcjonowania więzień i egzekwowaniem kar nasuwa szeroki zakres podejmowanej problematyki począwszy od społecznych problemów przeludnienia po zdrowotne i prawne konsekwencje obecności wirusa HIV w zakładach karnych⁵. Równocześnie podnosi kwestię skuteczności oddziaływań penitencjarnych oraz związanej z nią powrotności oraz koniecznych działań postpenitencjarnych⁶. Zauważyć należy, że jest to obszar stawiający badaczom duże wyzwania w zakresie

¹ M. Szymczak (red.), *Słownik języka polskiego*, PWN, Warszawa 1979, t. II, s. 301.

² Por. J. Utrat-Milecki, *Penologia*, [w:] Tadeusz Pilch (red.), *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku*, Supplement, Żak, Warszawa 2010; B. Stańdo-Kawecka, *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w trzech systemach – uwagi krytyczne*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego” 2016, t. XXXIX.

³ M. Szymczak, op. cit., s. 300-301.

⁴ B. Hołyst, W. Ambrozik, P. Stępiak (red.), *Więziennictwo – nowe wyzwania*, Centralny Zarząd Służby Więziennej, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Polskie Towarzystwo Penitencjarne, Centralny Ośrodek Szkolenia Służby Więziennej, Warszawa – Poznań – Kalisz 2001.

⁵ B. Hołyst: *Główne kierunki badań we współczesnej penitencjarystyce*, [w:] *Problemy więziennictwa u progu XXI wieku*, red. B. Hołyst, S. Redo, Warszawa – Wiedeń – Kalisz 1996, s. 95 i nast.

⁶ B.M. Nowak, *(Nie)skazani na wykluczenie – od patologii do normy zachowań społecznych*, DiG, WSKIP, Warszawa 2020.

planowania projektów badawczych i właściwego doboru metod, które powinny niezależnie od obszaru badań być zgodne z poprawnością w zakresie ustaleń epistemologicznych i metodologicznych.

Niektórzy uczeni zwracają uwagę na kwestie związane ze specyfiką nauk społecznych, które należy uwzględniać przy podejmowaniu badań i zjawisk należących do tej sfery. O specyfice tej mogą świadczyć następujące zjawiska:

- rezultaty badań lub oparte na nich przewidywania, które kształtują zachowania zarówno badających, jak i badanych, jeśli przenikną do ich świadomości – np. ukazane zagrożenia internetu mogą powodować działania zapobiegawcze i ograniczenia w dostępie do niego, co oddziałuje na wynik badań;
- zagrożenie, że proces badawczy modyfikuje warunki funkcjonowania przedmiotu badań, w konsekwencji powtarzanie badań jest utrudnione lub nawet niemożliwe w tym samym środowisku, ponieważ badani nie są już tymi samymi ludźmi, zmieniają się bowiem pod wpływem badań;
- zjawiska społeczne, w tym również związane z odosobnieniem i wymierzaniem kary, zawsze lub przynajmniej zazwyczaj uwarunkowane kulturowo, historycznie i przestrzennie (w odniesieniu do badań z obszaru penitencjarystyki może to być np. więzienie, sposób karania i stosunek do niego, np. ekspiacyjna funkcja kary; przykładowo – dla więźniów z Chin nie będą identyczne jak dla osadzonych w Norwegii);
- w naukach społecznych możliwości standaryzacji są bardzo ograniczone, ponieważ rzeczywistość społeczna jest zmienna, dynamiczna i obfituje w zjawiska unikatowe, np. badania ankietowe, gdzie w celu standaryzacji stosuje się pytania zamknięte, które upraszczają badaną rzeczywistość;
- w naukach społecznych, w tym i w penitencjarystyce, wpływ doświadczenia wewnętrznego badacza (jako osoby uwarunkowanej społecznie) jest w praktyce trudny lub niemożliwy do wyeliminowania; pedagog, socjolog, penitencjarysta utożsamia się w jakimś stopniu z ludźmi, którzy są przedmiotem jego badań⁷.

Zdaniem Sztumskiego, istnieje potencjalna możliwość przenoszenia metod badawczych z obszaru nauk przyrodniczych do stosowania w dziedzinach nauk społecznych, pod warunkiem uwzględnienia zarówno cech

⁷ Por. J. Sztumski, *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, Wydawnictwo Naukowe Śląsk, Katowice 2005, s. 13-16.

wspólnych, jak i odrębności nauk społecznych. Należy przy tym uwzględnić fakt, że nauki społeczne są:

- obiektywne – nie tylko w tym znaczeniu, iż traktują przedmiot swoich badań jako coś istniejącego niezależnie od poznawanego przedmiotu, lecz dlatego, że starają się równocześnie badać go w sposób wolny od uprzedzeń (...);
- deterministyczne – co oznacza, że zakładają, że wszelkie zdarzenia i zjawiska, jakie podlegają badaniu, są w sposób konieczny wyznaczone przez ogół kształtujących je warunków, i tym samym podlegają one określonym prawidłowościom;
- intersubiektywne – dążą do ujęć swoich ustaleń, opisów, prawidłowości itp. konstatacji w kategoriach, które nie są zależne wyłącznie od doznań, przeczuć, uczuć, czy myśli jakiegoś podmiotu, lecz są dostępne każdemu poznającemu człowiekowi;
- generalizujące – bowiem zmierzają do ustalenia ogólniejszych zasad i praw rządzących badanymi zjawiskami, faktami itp. zdarzeniami na podstawie uogólniania swoich efektów poznawczych;
- logiczne – zarówno ze względu na swoją strukturę, tzn. wewnętrzną spójność, jak i z uwagi na dążność do racjonalnego przedstawiania badanych faktów, czyli w sposób wolny od irracjonalnych koncepcji;
- otwarte oraz dopuszczające zmiany – czyli nie stanowią zamkniętych zbiorów twierdzeń, które są ustalone raz na zawsze pod względem ilościowym, jak i jakościowym; nie są więc zbiorami dogmatów, lecz twierdzeń, i jako takie mogą być modyfikowane i uzupełniane nowymi założeniami na skutek rozwoju danej nauki;
- sprawdzalne – wyniki i metody prowadzonych badań mogą być poddawane weryfikacji zarówno na drodze teoretycznej, poprzez logiczną krytykę, jak i w sposób empiryczny, poprzez przedmiotową i społeczną praktykę⁸.

Jednak pomimo pewnych zbieżności i podobieństw o charakterze metodologicznym z innymi naukami, nauki społeczne różnią się od pozostałych specyficznym charakterem przedmiotu badań, który jest określony w swoim istnieniu i rozwoju świadomości ludzi kształtujących rzeczywistość społeczną.

⁸ Por. J.J. Czarkowski, M. Strzelec, *Praca badawcza nauczyciela*, Wydawnictwo Episteme, WSKiP, Warszawa 2020, s. 35-36; również J. Sztumski, *ibidem*, s. 17-18.

Znaczenie pojęcia metoda

Pojęcie „metoda” pochodzi z języka greckiego (methodos – badanie). W Słowniku wyrazów obcych metodę rozumie się jako „świadomie i konsekwentnie stosowany sposób postępowania dla osiągnięcia określonego celu (oraz) w nauce – sposób badania rzeczy i zjawisk; ogół reguł stosowanych przy badaniu rzeczywistości; droga dochodzenia do prawdy”. To Arystoteles stworzył pierwszy ogólny model badania naukowego. Uważał on, iż nauka powinna być oparta na oczywistych założeniach ogólnych, które są bezsporne, a jej reszta ma być rezultatem procesu dedukcji, który jest realizowany wedle zasad logiki formalnej. Inaczej mówiąc, trzon wiedzy teoretycznej stanowią systemy kategorično-dedukcyjne. A różnica dotyczy głównie etapów lub faz procesu dochodzenia do prawdy. Warto odwoływać się do Arystotelesa i jego dwóch metod badania indukcji i dedukcji⁹. Jak zauważa J. Woleński „... [Arystoteles] nie doceniał matematyki i bardziej zwracał uwagę na własności jakościowe niż ilościowe, kategorično-dedukcyjny model postępowania badawczego został zrealizowany przede wszystkim w wielkich dziełach matematycznych i kategorično-przyrodniczych Euklidesa...”¹⁰.

Wracając jednak do głównego nurtu rozważań, możemy stwierdzić, że na gruncie metodologii ogólnej, zachowując tradycję oraz zasady logiki, metodą badań naukowych można określić „zespół teoretycznie uzasadnionych zabiegów koncepcyjnych i instrumentalnych obejmujących najogólniej całość postępowania badawczego, zmierzającego do rozwiązania określonego problemu naukowego”¹¹. Możemy zatem przyjąć, że mówiąc o metodzie badań, autorzy mogą mieć na myśli różne grupy uzasadnionych zabiegów koncepcyjnych i instrumentalnych. Wprawdzie w penitencjarystyce będą to zjawiska i procesy sfery penitencjarnej lub okołopenitencjarnej, jednak mogą być to metody gromadzenia danych lub metody ich analizy, wreszcie metody falsyfikacji lub weryfikacji hipotez. Mogą to być również metody organizacji całego procesu badań. Warto zauważyć, że niektórzy badacze próbują radzić sobie, wprowadzając określenia: technik (na określenie sposobu gromadzenia danych)

⁹ Szerzej na temat w: M. Strzelec, *Metodologiczne podstawy penitencjarystyki*, „The Prison Systems Review”, 2019, nr 102, s. 111-128.

¹⁰ J. Woleński, *Dwa pojęcia nauki: metodologiczne i socjologiczne*, „Prace Komisji Historii Nauki PAU” 2009, t. IX, s. 163.

¹¹ J. Apanowicz, *Metodologia ogólna*, Gdynia 2002, s. 59.

i metoda (na sposób organizacji badań)¹². Inni badacze koncentrują się na gromadzeniu danych jako kluczowym etapie badań, a podział metod opierają na sposobach gromadzenia danych, w tym – co ciekawe – sposobach analizy danych¹³. Współcześnie powstają również interesujące koncepcje uwzględniające strukturę procesu¹⁴.

Na gruncie nauk społecznych J. Pieter pojęcie metoda rozumie szeroko, a zalicza do niej wszystkie procesy, które zachodzą w trakcie badań naukowych od momentu powstania problemu do jakościowego i ilościowego opracowania jego wyników¹⁵. Według S. Nowaka metoda badań to powtarzalny i skuteczny sposób rozwiązywania ogólnego problemu badawczego¹⁶. Często przywoływaną definicją metody badawczej na gruncie nauk o wychowaniu, w tym resocjalizacji, jest ta, którą proponuje A. Kamiński. Definiując metodę badań określa ją jako teoretycznie uzasadniony zespół zabiegów koncepcyjnych oraz instrumentalnych, który obejmuje całość postępowania badacza, zmierzającego do rozwiązania określonego problemu naukowego¹⁷.

Również w obszarze penitencjarystyki tak działalność praktyczna, jak i aktywność badawcza – jako czynność teoretyczna – przyczynia się do powstawania nowych metod badawczych. Z rozwojem penitencjarystyki wzrasta ich ilość wraz z rozwojem specjalizacji wiedzy i bardziej wnikliwego badania zjawisk. Za metodę badań penitencjarystyki dla dalszych rozważań uznamy „zespół uzasadnionych teoretycznie zabiegów koncepcyjnych i instrumentalnych oraz schematów działań, obejmujących najogólniej całość postępowania badawczego, zmierzającego do rozwiązania określonego problemu naukowego na różnych jego etapach”¹⁸.

¹² Np. A. Kamiński, *Metoda, technika, procedura badawcza w pedagogice empirycznej*, [w:] R. Wroczyński, T. Pilch (red.), *Metodologia pedagogiki społecznej*, Wrocław 1974; lub T. Bauman, T. Pilch, *Zasady badań pedagogicznych, Strategie ilościowe i jakościowe*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2018.

¹³ Np. W. Zaczyński, *Praca badawcza nauczyciela*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1976.

¹⁴ Np. Ł. Rubacha, *Metodologia badań nad edukacją*, WSiA, Warszawa 2008 lub A. Czupryński, B. Wiśniewski, J. Zboina, *Nauki o bezpieczeństwie. Wybrane problemy badań*, CNBOP-PIB, Józefów 2017.

¹⁵ J. Pieter, *Ogólna metodologia pracy naukowej*, Wydawnictwo Ossolińskich, Wrocław 1967.

¹⁶ S. Nowak (red.), *Metody badań socjologicznych*. Wybór tekstów, Warszawa 1965, s. 13.

¹⁷ Por. A. Kamiński, op. cit., [w:] R. Wroczyński, T. Pilch (red.), *Metodologia ...*, s. 79; por też J. Apanowicz, *Metodologia ogólna*, Gdynia 2002.

¹⁸ J.J. Czarkowski, M. Strzelec, *Praca badawcza penitencjarysty*, Wydawnictwo Episteme, WSKiP, Warszawa 2020, s. 58.

Klasyfikacja metod

Wśród podstawowych zadań metodologii ogólnej, czyli nauki badającej metody badań naukowych, jest m.in. klasyfikacja znanych metod poznania naukowego. Istnieją różne klasyfikacje metod: ze względu na stopień ich ogólności; ze względu na cel, jakiemu służą; posiadaną strukturę; przedmiot poznania. Podział ze względu na strukturę poznania naukowego jest oceniany jako najbardziej jednoznaczny i naturalny¹⁹.

Na podstawie analizy historycznego rozwoju nauki, prawidłowości jej rozwoju i charakteru organizacji można wyróżnić dwie podstawowe płaszczyzny nauk: empiryczną i teoretyczną. W badaniach realizowanych w ramach każdej z wymienionych płaszczyzn nauki stosuje się inną grupę ogólnych metod poznania. Wśród nich wymienić możemy:

- grupę metod badania empirycznego,
- grupę metod badania teoretycznego,
- schematy badawcze.

Metody badania empirycznego oparte są na zbieraniu danych z opisanych, zaobserwowanych, przeżytych, odbytych lub zrealizowanych doświadczeń. Ze zrealizowanych *in vitro*, jak i w naturze, wymienić można między innymi obserwacje, eksperyment, porównanie, pomiar itp.

Metody badania teoretycznego służą analizie teoretycznej badanych zjawisk, sytuacji, problemów. Ich zadaniem jest teoretyczna analiza badanego zjawiska. Wymienić tu można konkretyzacje i idealizacje, formalizacje oraz metody aksjomatyczne²⁰. Wykorzystywane są w sposób szczególny w tych częściach pracy badawczej, w których dokonujemy eksplikacji i eksplanacji w odniesieniu do badanych zjawisk. Krótki opis metod prezentuje tabela 1.

Istnieje również grupa metod badawczych tak zwanych mieszanych, przydatnych w zarówno w poznaniu empirycznym, jak i teoretycznym. Należą do nich:

- abstrahowanie,
- analiza,
- synteza,
- indukcja,
- metoda modelowania,
- metoda historycznego i logicznego poznania naukowego.

¹⁹ J. Sztumski, op. cit., s. 74, por. też J. Apanowicz, *Metodologia ogólna*, Gdynia 2002.

²⁰ *Ibidem*, s. 74-75.

Tabela 1. Metody służące badaniu teoretycznemu

Metoda	Opis
Idealizacji i konkretyzacji	Jest to dwuetapowa metoda badawcza, która w pierwszym etapie polega na idealizacji badanych obiektów, konstruowaniu „typów idealnych”, modeli teoretycznych i wprowadzaniu praw idealizacyjnych, zaś w drugim etapie na stopniowej konkretyzacji ustalonych praw i teorii idealizacyjnych przez stopniowe uchylanie założeń idealizacyjnych i modyfikację tych praw oraz teorii, przybliżając je do warunków rzeczywistych.
Formalizacja	Jest to metoda badawcza mająca na celu przekształcenie danej teorii czy systemu w jej postać sformalizowaną.
Aksjomatyczna	Jest to metoda (grupa metod) oparta na aksjomacie, czyli sądzie logicznym, przyjętym zwykle bez dowodu, jako prawdziwy; aksjomat to jedno z pierwotnych naczelných twierdzeń systemu dedukcyjnego, z którego wynikają twierdzenia pochodne. Metody te są zróżnicowane zależnie od przyjętych aksjomatów.

Opracowanie własne na podstawie J. Sztumski, *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, Wydawnictwo Naukowe Śląsk, Katowice 2005, s.74; por też J. Apanowicz, *Metodologia ogólna*, Gdynia 2002; J. Stelmach, B. Brożek, *Metody prawnicze*, Kraków 2006.

Można także spotkać podział metod badawczych ze względu na charakter nauk, w których są stosowane. Badacze wyróżniają tu metody nauk przyrodniczych, w tym nauk technicznych oraz metody nauk humanistyczno-społecznych. Zauważyć należy, iż istnieje przekonanie, że w obu przypadkach można stosować prawie te same metody, lecz nie zawsze w ten sam sposób (w tej samej formie) i w takim samym stopniu. Sam sposób korzystania lub forma, jaką przyjmuje metoda, zależy od specyfiki danej nauki i specyfiki przyjętej struktury procesu badawczego²¹. Warto zauważyć, że metody te są związane z istotą procesu poznawczego, który w każdej fazie ma charakter analityczno-syntetyczny oraz są powiązane ze zdolnością ludzi do abstrakcyjnego myślenia.

²¹ J. Sztumski, op. cit., s. 75; por. też K. Rubacha, *Metodologia badań nad edukacją*, WAIp, Warszawa 2008, s. 40-112.

Tabela 2. Charakterystyka metod badawczych tak zwanych mieszanych, przydatnych zarówno w poznaniu empirycznym, jak i teoretycznym

Metoda	Opis	Uwagi
Analiza	<p>Jest to metoda, która polega na myślowym lub faktycznym podziale danego przedmiotu badań na jego części składowe, co służy możliwie optymalnemu poznaniu każdej z nich, w szczególności jej miejsca, funkcji i roli w danej całości, aby na tej podstawie poznać lepiej całość i ustalić to, co jest ogólne i prawdziwe.</p> <p>Analiza powinna mieć charakter wielostronny, a najlepiej gdy jest wszechstronna. Powinna być także powiązana z jej metodą przeciwstawną, czyli z syntezą.</p>	<p>Analiza powinna poprzedzać syntezę i powinna być uzupełniona wiedzą uzyskaną w wyniku syntezy.</p>
Synteza	<p>Jest to metoda, która polega na tym, aby z jednostkowych, określonych i poznanych części składowych i cech przedmiotu odtworzyć z powrotem jego całość lub też uzyskać wiedzę o całości badanego przedmiotu. Jest to operacja myślowa polegająca na łączeniu poszczególnych elementów, właściwości badanego przedmiotu. Badania za pomocą analizy i syntezy rozpoczyna się od analizy, synteza jest późniejszą czynnością. Nie musi jednak być tak zawsze. Gdy zastosuje się obie te metody w badaniach danego przedmiotu, uzyskuje się bogatszą wiedzę o nim, bo wzbogacają, o wewnętrznej strukturze badanego zjawiska lub przedmiotu.</p>	<p>Ważnym czynnikiem jest rekonstrukcja, jako wynik syntezy. Jest to odtworzenie badanego przedmiotu na wyższym szczeblu procesu poznania.</p>
Indukcja i dedukcja (znaczenie logiczne)	<p>Jest to metoda myślenia logicznego i badania naukowego opierająca się na obiektywnych związkach oraz zależnościach, jakie istnieją między tym, co jednostkowe, szczegółowe, a tym co globalne i ogólne. Pamiętajmy, że wnioskowanie może się odbywać na trzy sposoby: poprzez dedukcję, redukcję i analogię. Wszystkie te sposoby są stosowane w naukach, w tym w naukach społecznych.</p> <p>Wnioskowanie dedukcyjne polega na tym, że z pewnego określonego twierdzenia ogólnego, tzw. racji, wyprowadza się inne twierdzenia – szczegółowe, tzw. następstwa – za pomocą odpowiednich reguł wnioskowania logicznego.</p> <p>We wnioskowaniu redukcyjnym kierunek wynikania jest przeciwny niż w dedukcyjnym, to znaczy przebiega od następstwa do racji. Należy jednak pamiętać, że wniosek redukcyjny ma zawsze tylko charakter hipotetyczny. Odmianą wnioskowania redukcyjnego jest indukcja. To wnioskowanie o zbiorze na podstawie wiedzy o podzbiórach, czyli jego elementach, albo o cechach ogólnych na podstawie znajomości cech szczegółowych. Jest to rozumowanie, które prowadzi od faktów jednostkowych do uogólnień.</p>	

Metoda	Opis	Uwagi
Analogia	<p>Jest to sposób wnioskowania, który z wspólnych niektórych cech przedmiotów wyprowadza wniosek o ich podobieństwie, także ze względu na inną cechę. Analogię stosuje się zazwyczaj wtedy, gdy nie udaje się uzyskać wiedzy o danym przedmiocie badanym za pomocą innych metod poznawczych, które dostarczają możliwie pewne sądy. Wnioski uzyskiwane w ten sposób mają zawsze prawdopodobny charakter. Jednak w miarę zwiększania się ilości cech zgodnych w przedmiotach porównywanych ze sobą (oraz jak istotne są te cechy) następuje wzrost stopnia prawdopodobieństwa wniosku uzyskanego przez analogię.</p> <p>Rozumowanie przez analogię różni się od rozumowania indukcyjnego i dedukcyjnego. W przypadku analogii rozumowanie biegnie od szczegółu do szczegółu. Wniosek jest zatem najczęściej poprzedzony szeregiem operacji poznawczych podejmowanych w stosunku do badanego przedmiotu.</p>	<p>Największa analogia to tożsamość. Odwołując się do analogii, należy uważać, aby nie przyrównywać do siebie przedmiotów i zjawisk tak różnych, że nie podlegają jakimkolwiek wspólnym prawidłowościom strukturalnym lub funkcjonalnym. Pominięcie tego warunku zadecyduje o tym, że wnioski uzyskane przez analogię będą fałszywe.</p>
Modelowanie	<p>Jest to metoda, która polega na odtworzeniu modelu badanego obiektu, analogicznie do tego obiektu ze względu na określoną strukturę, funkcje, cechy. Jest więc odtworzeniem określonych cech i związków badanego przedmiotu w innym specjalnie wytworzonym przedmiocie stanowiącym model. Zaletą tej metody jest to, że ułatwia i upraszcza badania obiektu, szczególnie wtedy, gdy badanie oryginału jest trudne czy wręcz niemożliwe. Jednak należy pamiętać, że model nie może w pełni zastąpić oryginału.</p>	<p>Rozróżnia się modele materialne lub działające, rzeczywiste, (utworzone specjalnie w celu wykonania badań przy zachowaniu ich fizycznej tożsamości z oryginałem) i idealne nieposiadające tej samej co badany system natury fizycznej i niepodobne do niego ani w sensie fizycznym, ani geometrycznym.</p>

Opracowanie własne.

Warto również wskazać na metody gromadzenia danych empirycznych, które w wielu systemach metod badań są ich istotą. Wśród metod z tej grupy można wymienić między innymi:

- obserwacje,
- wywiad,
- ankietę,
- eksperyment,
- analizę dokumentów i wytworów,
- testy, inwentarze, skale.

Warto zauważyć, że źródłem badań może być wtórne wykorzystanie materiałów już raz zebranych w innym celu. Mówimy wtedy o analizie źródeł wtórnych lub analizie wtórnej. Ze względu na powszechną znajomość tych metod nie będziemy ich bardziej szczegółowo opisywać, ponieważ ich wyczerpujące opisy odnajdujemy w prawie każdym podręczniku metod badań społecznych.

Warto również wskazać na różnice związane ze strukturą badań lub – jak proponują niektórzy badacze – schematem poznania naukowego w badaniach społecznych.

Możemy tu wymienić²²:

- schemat etnograficzny,
- schemat studium przypadku (studium przypadku),
- schemat badań historycznych (monografie),
- schemat eksperymentalny (eksperyment),
- schemat quasi-eksperymentalny (sondaż diagnostyczny),
- schemat przekrojowy (przekrój jednej próby),
- schemat mieszany (łączy różne podejścia badawcze).

Każdy schemat badawczy ma swoje specyficzne cechy i zasady, które z jednej strony czynią go optymalnym dla badania określonych zjawisk, miejsc, okoliczności, z drugiej jednak strony ewokują ich ograniczenia.

Tabela 3. Schematy badań w penitencjarystyce

Schemat	Charakterystyka
Schemat etnograficzny,	Schemat badań etnograficznych dotyczy opisu i wyjaśniania kulturowych warunków życia społeczności, z uwzględnieniem kontekstu. Badacz traktuje badaną społeczność, na przykład konkretną szkołę, jako naturalne środowisko, do którego nie wprowadza żadnych zmian, lecz jest zainteresowany poznaniem kontekstów towarzyszących ich codziennym działaniom. Nie jest oczywiście tak, że podejmuje badania bez żadnego celu.
Schemat studium przypadku	Schemat studium przypadku związany z wyjaśnieniami idiograficznymi. Nie chodzi tutaj o nastawienie na badanie danego osobnika, lecz zjawiska ogólnego, które jest udziałem tego osobnika. Może to być zarówno człowiek, jak i instytucja. Studium przypadku prowadzi podobnie jak schemat etnograficzny do teorii jednostkowej, której wprawdzie nie można uogólnić na inne obiekty tej samej klasy, lecz można dzięki niej dowiedzieć się, jak badany funkcjonuje w określonych warunkach, np. odbywania kary.

²² Wymieniamy za K. Rubacha, *Metodologia...*, op. cit., z pewnym odniesieniem do propozycji T. Bauman, T. Pilcha, *Zasady...*, op. cit.

Schemat	Charakterystyka
Schemat badań historycznych	Schemat historyczny organizuje działania badaczy wokół przeszukiwania, analizowania i weryfikowania źródeł historycznych dotyczących przeszłości. Efektem tych działań ma być zbudowanie wyjaśnień składających się na teorię jednostkową, ugruntowaną w materiale źródłowym. W schemacie tym badacz operuje pojęciem faktu, który jest badaną zmienną. Fakt historyczny to konkretny stan rzeczy, zdarzenie, które miało miejsce w przeszłości i do którego aktualnie nie ma bezpośredniego dostępu.
Schemat eksperymentalny	Schemat badań eksperymentalnych organizuje czynności badacza wokół szacowania związków przyczynowych pomiędzy zmiennymi niezależnymi, ustalonymi a zmienną zależną losową. Pomysł tego schematu opiera się na kanonie jedynej różnicy Milla. Kanon ten mówi, że przyczyną zjawiska Y jest zjawisko X, jeśli należy ono do jednego z dwóch zbiorów, do którego także należy Y, a X jest jedynym zjawiskiem, które różni oba zbiory.
Schemat quasi-eksperymentalny	Schemat quasi-eksperymentalny organizuje czynności badacza nastawione na oszacowanie zależności pomiędzy zmienną losową a zmienną ustaloną, której warianty odnoszą się do dwóch lub więcej niezależnych populacji. Oznacza to, że z każdej populacji, na przykład osadzonych w danym typie zakładu karnego, losujemy próbki. Próbka więźniów pracujących tworzy jedną wartość zmiennej ustalonej, a próbka więźniów niepodjęających pracy drugą. Trzeba jednak podkreślić, że wartości, jakie osiągnie zmienna losowa, nie są reakcją badanych na manipulację eksperymentalną, a na różnicę w środowisku badanych.
Schemat przekrojowy	Schemat przekrojowy jest związany z jedną próbką badawczą, organizuje on czynności badacza nastawione na oszacowanie zależności pomiędzy zmiennymi w obrębie jednej próbki badawczej. Należy przez to rozumieć korelacje pomiędzy zmiennymi losowymi w obrębie próbki reprezentującej populację lub jej warstwę, różnice pomiędzy rozkładami zmiennych w próbce, a także różnice pomiędzy warstwami próbki ze względu na inne zmienne.
Schemat mieszany	Schematy mieszane wyrastają z praktyki i badań w działaniu i są zainicjowane w paradygmacie pragmatycznym. Organizuje on czynności badacza służące pozyskiwaniu i zestawianiu danych o różnym charakterze (triangulacji). Zastosowanie mieszanych schematów badawczych ma wiele zalet, jest jednak bardziej pracochłonnym i złożonym przedsięwzięciem badawczym oraz łączeniem rozwiązań ideograficznych i nomologicznych.

Opracowanie własne na podstawie K. Rubacha, *Metodologia badań nad edukacją*, WAiP, Warszawa 2008; J.J. Czarkowski, M. Strzelec, *Praca badawcza nauczyciela*, Wydawnictwo Episteme, WSKiP, Warszawa 2020.

Odnosząc się do schematu mieszanego, warto zauważyć, że lepiej jest mówić o schematach mieszanych o odmiennych teoretycznie uzasadnionych zespołach, które łączy wykorzystywanie w jednym badaniu naukowym zarówno podejścia ilościowego, jak i jakościowego. Wydaje się to słuszną, uzupełniającą się i szczególnie pożądaną strategią dla

penitencjarystyki. Dotyczy to w szczególności zagadnień diagnostyczno-prognostycznych, jak i terapeutycznych, czy readaptacyjnych. W penitencjarystyce korzystne wydaje się stosowanie w miarę potrzeb schematów mieszanych, nazywanych również strategiami komplementarnymi.

Wraz z rozwojem penitencjarystyki, jako dziedziny wiedzy, jak również w związku z rozwojem nauki w ogóle i powstawaniem nowych jej paradygmatów, najprawdopodobniej powstaną nowe schematy badań naukowych.

Wybór odpowiedniej metody

Począwszy od Arystotelesa (a może nawet wcześniej) w historii nauki wielokrotnie próbowano poszukiwać jednej uniwersalnej i niezawodnej metody, za pomocą której można by było poznać i zbadać wszystko. Autorami różnych rozwiązań dotyczących metod poznania byli wybitni filozofowie, jak: św. Augustyn, Kartezjusz, Bacon, Kant, Hegel. Upatrywali oni takiej uniwersalnej metody między innymi w analizie, syntezie, dedukcji, indukcji, krytycyzmie, dialektyce i empirii. Niektórzy filozofowie i badacze z innych dziedzin wiedzy wychodzili z założenia, że istnieje możliwość dokonania arbitralnego wyboru metody badania i uznania jej za jedyną, najlepszą i wystarczającą we wszystkich lub w większości przypadków. Badacze ci zazwyczaj traktowali metody jako coś samodzielnego, niezależnego oraz oderwanego od całokształtu teorii i praktyki.

Jest jednak inaczej, ponieważ każda metoda badań jest zawsze systemem reguł, wskazań i przepisów potrójnie uwarunkowanym. Metoda zawsze:

- opiera się na obiektywnych prawidłowościach opisujących przedmiot badania czy poznania danej nauki, w naszym przypadku penitencjarystyki, które są następnie formułowane w postaci odpowiedniej teorii;
- jest wyznaczona i określona przez charakter badanego przedmiotu;
- zależy od środków i możliwości badania, którymi się dysponuje w danej sytuacji historycznej – zaliczyć tu można ludzi, czyli podmioty poznające oraz narzędzia badawcze.

Oczywiście zarówno ludzie, jak i narzędzia badawcze są zawsze wynikiem określonego rozwoju cywilizacyjnego. Wybór metody badawczej, jej rodzaju i formy zastosowania, jest zatem podyktowany użytecznością i charakterem badań i należy rozpatrywać go ze względu na wymienione

potrójne uwarunkowania, czyli ze względu na przedmiot, teorię naukową, podmiot i narzędzia badawcze.

Człowiek, jako podmiot badawczy, jest zdeterminowany przez wiele czynników środowiska przyrodniczego i społecznego, natomiast instrumenty oraz narzędzia badawcze są uwarunkowane możliwościami technologicznymi człowieka, zatem pośrednio metoda badania jest również uzależniona od aktualnego stanu rozwoju społeczeństwa, jego kultury i poziomu techniki danego poziomu rozwoju cywilizacyjnego. Kluczowym uwarunkowaniem dobrego wyboru metody jest jego celowość, inaczej mówiąc, wybór jest również uwarunkowany celem prowadzonych badań. Wynika to z faktu, że metody są środkiem umożliwiającym zrealizowanie celu, jaki został założony. Warto zauważyć, że w penitencjarystyce, podobnie jak w innych naukach, cele bywają różnorakie i są zazwyczaj osiąmane za pomocą ściśle określonych operacji, które decydują o osiągnięciu zamierzonego efektu.

Cele poznawcze prowadzonych eksploracji nie są osiąmane poprzez dokonanie jednej czynności badawczej, ale przez ciąg operacji. Zwykle, kierując się celem badań, wybieramy adekwatny dla niego schemat. Powinien on być adekwatny, czyli określone za jej pomocą sekwencje i systemy podejmowanych czynności badawczych powinny prowadzić zawsze do zamierzonych rezultatów.

Wybierając metodę badań (lub ich zespół), rozważa się najczęściej ich skuteczność, rodzaje oraz kolejność, zwykle w relacji do wybranego schematu badawczego oraz przede wszystkim celu. Warunkiem spełnienia postulatu adekwatności jest istnienie obiektywnej zależności pomiędzy określonym stanem rzeczy a jego poznaniem w postaci odpowiedniej teorii. Zależność między metodą a odpowiadającą jej teorią ma charakter obustronny, wzajemny. Żadna bowiem teoria nie pojawia się bez odpowiedniej metody.

Istotną rolę w formułowaniu metody pełni też czynnik subiektywny, na który składają się wypracowane w praktyce swoiste sposoby oraz indywidualne pomysły działania teoretycznego i praktycznego. Także dokonanie wyboru jednej z wielu metod ma charakter subiektywny²³.

Od poprawnej metody naukowej oczekuje się spełnienia następujących wymogów:

²³ J. Sztumski, op. cit., s. 68-70; por. też K. Rubacha, op. cit., s. 40-112.

- jednoznaczności, aby wykluczała dowolność stosowania zasad ją regulujących;
- jasności, aby cechowała ją powszechna zrozumiałość, rozpoznawalność;
- ukierunkowania, aby była podporządkowana określonej celowi;
- skuteczności, aby pozwalała zrealizować zamierzony cel;
- niezawodności, aby pozwalała uzyskać zamierzony rezultat w maksymalnie wysokim stopniu prawdopodobieństwa;
- efektywności, aby pozwalała osiągnąć oczekiwane wyniki przy możliwie niewielkim stopniu zużycia odpowiednich środków i czasu.

Jest oczywiste, że nie każda ze znanych i stosowanych metod w działalności poznawczej i praktycznej spełnia bezwzględnie wszystkie wymienione postulaty. Jednak, jak zauważa J. Sztumski, im bardziej rozwinięta i lepiej opracowana jest jakaś metoda, tym więcej spełnia wspomnianych postulatów, a tym samym lepiej realizuje wymogi, jakie jej stawiamy²⁴.

Podsumowując, możemy stwierdzić, że wybierając odpowiednią metodę badań, należy kierować się między innymi następującymi przesłankami:

- przedmiotem i celem badań oraz rodzajem problemu badawczego;
- ilością czasu, siłą i środkami, które możemy przeznaczyć na badania;
- znajomością i możliwością wykorzystania metod, technik i narzędzi badawczych.

Lista ta z pewnością nie wyczerpuje wszystkich przesłanek, jednak te wymienione powinny być wzięte pod uwagę w każdej prowadzonej w obszarze penitencjarystyki pracy badawczej.

W penitencjarystyce korzystne wydaje się odrzucenie okresowo odradzającej się dychotomii metodologicznej pomiędzy nietolerującymi, a nawet zwalczającymi się przeciwnikami – z jednej strony zwolennikami strategii ilościowej, z drugiej strategii jakościowej. Warto świadomie wybierać między zróżnicowanymi schematami badawczymi w sposób adekwatny i komplementarny do analizowanego problemu lub badanego zjawiska. Złożona współczesność penitencjarna ewokuje stosowanie w miarę potrzeb schematów mieszanych, nazywanych również strategiami komplementarnymi.

²⁴ J. Sztumski, op. cit., s. 71-72.

Techniki badań

Obrany schemat badawczy i wybrane metody ewokują wybór odpowiednich technik badawczych. Warto pamiętać, że zespół odpowiednio dobranych technik badawczych oraz adekwatny od prowadzonych badań sposób ich wykorzystania składają się na adekwatność do potrzeb stosowanej metody badań. Istnieje kilka zróżnicowanych sposobów definiowania techniki badań, w dużej mierze zależnych od przyjętej struktury teorii metodologicznej. Są również podręczniki, w których zrezygnowano z wprowadzenia tego pojęcia²⁵. Warto jednak przytoczyć propozycję A. Kamińskiego, który uważa, że technika badań to „sposoby zbierania materiału oparte na starannie opracowanych dyrektywach (dokładnych jasnych i ścisłych), weryfikowanych w badaniach różnych nauk społecznych i dzięki temu posiadających walor użyteczności międzydyscyplinarnej”²⁶. Autor ten zwraca również uwagę, iż w swojej istocie technika ma charakter instrukcji, im bardziej dokładnej, rozumianej i realizowanej, tym użyteczniejszej. W jego opinii „siła techniki, bowiem polega na ścisłej realizacji jej dyrektyw”²⁷.

Należy również pamiętać o rozróżnieniu techniki badań a narzędzi badawczych. Różnica polega na tym, że technika badań to określone czynności – instrukcja konkretnego, przemyślanego działania, a narzędzia badawcze to przedmioty służące do technicznego gromadzenia informacji lub materiałów z badań. Przykładem narzędzi może być arkusz obserwacyjny, kwestionariusz ankiety, arkusz bądź kwestionariusz wywiadu²⁸. W takiej perspektywie możemy mówić o metodzie wywiadu i technikach wywiadu zogniskowanego, kwestionariuszowego czy pogłębionego lub też o analizie dokumentów jako metodzie i technikach analizy semantycznej, częstościowej i innych. Dla każdej metody badań możemy wskazać właściwe jej i różnorodne techniki, które pozwalają na badania różnych przestrzeni i zmiennych, uwzględniając ich specyfikę.

²⁵ Np. K. Rubacha, op. cit.

²⁶ A. Kamiński, op. cit., [w:] R. Wroczyński, T. Pilch (red.), *Metodologia ...*, op. cit., s. 54.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Podobne rozumienie proponują W. Goriszowski, *Badania pedagogiczne w zarysie*, Warszawa 1996; lub W. Zaczynski, *Praca badawcza nauczyciela*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1976.

Podsumowanie

W każdej sytuacji badawczej właściwy wybór schematu badań, metod i technik badawczych jest kluczowym czynnikiem sukcesu badań. Zadaniem wszystkich badaczy jest zatem tworzenie i ubogacanie arsenału metod i technik badawczych. Ważne jest nie tylko tworzenie nowych rozwiązań, lecz także dzielenie się nimi i refleksyjne obserwowanie działań naukowców również innych, zwłaszcza pokrewnych dyscyplin czy dziedzin nauki. Dla penitencjarystyki te obszary to oczywiście nauki społeczne, zwłaszcza pedagogika, nauki o bezpieczeństwie, socjologia. Należy jednak pamiętać o znaczeniu takich dziedzin jak nauki prawne oraz nauki historyczne. W sposób szczególny warto wspomnieć metody nauk prawnych, w tym komparatystyczne i hermeneutyczne²⁹. Szeroko rozumiana korespondencja nauk i wzajemne ich przenikanie oraz wieloaspektowe obserwowanie rzeczywistości mogą znakomicie służyć pomnażaniu wiedzy, jak i rozwojowi efektywności i skuteczności więziennictwa, które są podstawowym celem badań penitencjarystyki.

²⁹ J. Stelmach, B. Brożek, *Metody prawnicze*, Kraków 2006; Z. Ziemiński, *Podstawowe problemy prawoznawstwa*, Warszawa 1980.

Bibliografia

- Apanowicz J., *Metodologia ogólna*, Gdynia 2002.
- Bauman T., Pilch T., *Zasady badań pedagogicznych, Strategie ilościowe i jakościowe*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2018.
- Czarkowski J.J., *Penitencjarystyka – nauka teoretyczna i stosowana*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2018, nr 99.
- Czarkowski J.J., Strzelec M., *Praca badawcza nauczyciela*, Wydawnictwo Episteme, WSKiP, Warszawa 2020.
- Goriszowski W., *Badania pedagogiczne w zarysie*, Warszawa 1996.
- Hołyst B., Ambrozik W., Stępnia P. (red.), *Więziennictwo – nowe wyzwania*, Centralny Zarząd Służby Więziennej, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Polskie Towarzystwo Penitencjarne, Centralny Ośrodek Szkolenia Służby Więziennej, Warszawa – Poznań – Kalisz 2001.
- Hołyst B., *Główne kierunki badań we współczesnej penitencjarystyce*, [w:] *Problemy więziennictwa u progu XXI wieku*, B. Hołyst, S. Redo (red.), Warszawa – Wiedeń – Kalisz 1996.
- Kamiński A., *Metoda, technika, procedura badawcza w pedagogice empirycznej*, [w:] Wroczyński R., Pilch T., *Metodologia pedagogiki społecznej*, Wrocław 1974.
- Nowak S., *Metody badań socjologicznych. Wybór tekstów*, Warszawa 1965.
- Nowak B.M., *(Nie)skazani na wykluczenie – od patologii do normy zachowań społecznych*, DiG, WSKiP, Warszawa 2020.
- Pieter J., *Ogólna metodologia pracy naukowej*, Wydawnictwo Ossolińskich, Wrocław 1967.
- Rubacha K., *Metodologia badań nad edukacją*, WAiP, Warszawa 2008.
- Stańdo-Kawecka B., *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w trzech systemach – uwagi krytyczne*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego” Tom XXXIX, Wrocław 2016.
- Stelmach J., Brożek B., *Metody prawnicze*, Wolters Kluwer Polska, Kraków 2006.
- Strzelec M., *Metodologiczne podstawy penitencjarystyki*, „The Prison Systems Review” 2019, nr 102.
- Sztumski J., *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, Katowice 2005.
- Woleński J., *Dwa pojęcia nauki: metodologiczne i socjologiczne*, „Prace Komisji Historii Nauki PAU” 2009, t. 9.
- Utrat-Milecki J., *Penologia*, [w:] Tadeusz Pilch (red.), *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku*, Suplement, Wydawnictwo Żak, Warszawa 2010.
- Zaczyński W., *Praca badawcza nauczyciela*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1995.
- Ziemiński Z., *Podstawowe problemy prawoznawstwa*, Warszawa 1980.